

УДК 811.161.2'282

ОРНИТОНІМ *ЛЕЛЕКА* В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ

Наталія Коваленко

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)
e-mail: ndm.kovalenko@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7810-1982

У статті досліджено особливості вживання та просторове поширення орнітоніма *лелека* та його діалектних варіантів на матеріалах текстів говіркового мовлення та лексикографічних праць. Аналіз засвідчив наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонента збігається повністю або частково.

Окрім численних варіантів загальновідомого фразеологізму *лелека приніс* як відповідь на дитяче запитання «Звідки мене взяли?», спостережено, що сталі мовні вислови з досліджуваним компонентом є не тільки у складі текстів про традиційні народні обряди, а й можуть образно характеризувати зовнішній вигляд людини, її поведінку, психологічні стани.

Ключові слова: фразеологічна одиниця; діалектне мовлення; говір; говірка; орнітонім.

Kovalenko Nataliia. Ornithonym leleka in modern ukrainian dialect language.

During recent years vocabulary and phraseology became a source for many researchers in Ukrainian dialectology. The completeness of information about phraseological units and their components allows an objective definition not only of Ukrainian dialects' peculiarities, but also of mentality, culture of dialect speakers.

Aim of the article – to research peculiarities of using and are of dissemination of ornithonym *лелека* (leleka) in texts of dialect connected speech and as a part of fixed word-combinations. Lexicographical works confirm the extremely rich fund of fixed word-combinations, active variation of phrasems in areal projection, and they allow the researching of phraseological components as a part of fixed word-combinations and out of them.

It is defined that ornithonym *лелека* (leleka) has many dialectal variants, and in a phraseological units, only in the southeastern dialect such variants as *лелек* (lelek), *журавель* (zhuravel') and *аїст* (ayist) are used, in eastern sub-dialects of northern dialect – *чорногуз* (chornohuz), in the majority of the south-western dialects – *бузьок* (buz'ok), *бузько* (buz'ko), and in Volyn dialects – *боцюн* (botsiun). In addition to numerous variants of the well-known phraseologism, the *лелека приніс* has brought in the answer to the children's question «Where I was taken from?», it is observed that the fixed language expressions with the researched component are not only in the texts about traditional folk rituals, but they can also figuratively characterize the appearance of a person, his behavior, psychological conditions.

The previous analysis proves the idea about presence of space correlation, with involving of more empirical base of Ukrainian dialectology the areal description can be refined and supplemented.

Keywords: phraseological unit; dialectal speech; dialect; ornithonym.

пов'язані з життям людини, часто є елементом обрядів, звичаїв, вірувань, пересторог, прогнозувань та ін. Компоненти фразем як виразники смислів фразеологізмів і концептоодиниці постійно набувають нових відтінків значень, творять нові комбінації, як зазначають В. Ужченко і Д. Ужченко: «Концепт весь час перебуває в динаміці, його грані шліфуються, а глибина вертикального культурно-національного контексту збільшується» [Ужченко, Ужченко 2007, с. 292].

Народні назви птахів, зафіксовані на територіях Полісся та Карпат, проаналізував М. Никончук [Никончук 1972]; Я. Литвиненко здійснила мотивологічний аналіз назв птахів у східнополіських говірках, виявивши різні типи мотивацій [Литвиненко 2014]. Наукових робіт, де б орнітоніми вивчалися з позицій когнітивної лінгвістики, у мовознавстві небагато. Однією з них є дисертація І. Казимир «Концепт *птах* у мовній картині світу українського народу» [Казимир 2007], у якій досліджено мовні засоби, що репрезентують цей концепт у науковій та поетичній картинах світу українців. Досліджуючи фразеологічну систему окремої мовної території України, автори дисертацій (Т. Грица, Д. Ужченко, М. Олійник, Н. Коваленко, З. Мацюк, Р. Міняйло та ін.) не могли оминати увагою компоненти-назви птахів у складі говіркових фразеологізмів.

Українські орнітоніми як етнокультурні концепти представлені в словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка (Жайворонок), у словнику В. Войтовича «Українська міфологія» (Войтович) та ін. Аналіз матеріалів уможливив виокремити такі смислові компоненти слова *лелека*: «улюблений птах українців, що гніздиться поблизу їхніх осель», «птах, який приносить щастя і затишок у дім, біля якого він зів'є гніздо»; «символіка приходу весни, оновлення природи»; існують приповідки, якщо перший раз побачити бузька навесні, з проханнями про добрий врожай; «той, що приносить дітей»; «той, що знищує гадів і жаб»; «який оберігає від зла»; «провадить нас у вічний шлях»; їх відліт восени є символом неповоротного «відлету» нас усіх.

Мета статті – проаналізувати особливості вживання та просторове поширення орнітоніма *лелека* та його варіантів, можливості його фразеотворення, різновиди семантики. Матеріалами для дослідження слугували лексикографічні праці, у яких було зафіксовано фраземи українських говорів та української літературної мови, збірники текстів. Словники підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів, активне варіювання фразем в ареальній проекції, а тексти говіркового мовлення уможлиблюють дослідження фразеоконцентів у складі стійкого сполучення слів і поза його межами.

Немає, мабуть, жодного українця, котрий би не знав такого представника фауни, як *лелека*, тому що цей красивий птах обов'язково оселяється поблизу житла людей. Орнітонім запозичено з тюркських мов: тур., крим.-тат. *läiläk* 'лелека', каз. *läjlek* зводяться до перс. *leklek*, яке походить від ар. *laklak* звуконаслідувального походження (ЕСУМ, с. 135).

Одинадцятитомний словник української мови фіксує такі літературні назви птаха: *лелека*, *чорногуз*, *бусел* (*бусол*); з ремаркою *діал.*: *бузько*, *боцюн* (*боцян*), *гайстер*, *бушель*, *жабоїд*.

У гуцульських говірках – ¹*бузьок*, ¹*бузько* (ГГ, с. 86), бойківських – ¹*бузьок* (Магіїв, с. 45), у буковинських говірках зафіксовано варіанти ¹*бузьок*, ¹*бусьок*, ¹*бусько* з такими значеннями – 1) чорногуз, лелека; 2) трілітрова скляна пляшка (СБГ, с. 41). У фразеографічній праці «Лексикон Львівський: поважно і на

жарт», де зібрано лексеми, характерні для всього південно-західного наріччя з усіма запозиченнями зі слов'янських і неслов'янських мов, декодифіковано три значення *бузько*: 1) лелека; 2) порода голубів; 3) *тюр.*, *вул.* спостережно-вартова вежа в тюрмі (ЛЛПЖ, с. 111–112).

У збірнику текстів говорів української мови 60–70 рр. ХХ ст. (УГУМ) не знаходимо багато розповідей про народні обряди, відсутні спогади про на сакральну тематику, що зумовлено особливостями життя країни того часу, політикою влади, але все ж у текстах поліщуків фіксуємо різні варіанти назви лелеки, особливо шанованого птаха на території півночі України, наприклад: східнополіські говірки: *у нас /даже там у Чар'нотичах йесц куб'ло // і вуин з'наіє куб'ло св'іє // прил'єтайє вес'ноіу / ви'водит тих чарна'гузаў*, с. Сорнотичі Сосницького району Чернігівської обл. (УГУМ, с. 159); середньополіські говірки: *і зб'і'райут' / тийі жа'би / зб'і'райут' ти вужи / і 'гето / тими ўс'о н'і'тайут' / гето так 'бус'ки 'гете*, с. Кутин Зарічненського району Рівненська область (УГУМ, с. 56).

В. Жайворонок визначає таку символіку слова *лелека* (великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами) – «*божа птиця*». У народі з цим птахом пов'язані добрі ознаки, він символізує щастя, добробут і затишок у домі; вважали щасливою ту родину, на даху хати чи іншої будівлі в садибі якої оселяються лелеки (Жайворонок, с. 331). Тому цілком логічним є досить широке вживання образу цього птаха в текстах українського фольклору, приказках і прислів'ях, а найбільше в народних родинних обрядах.

У слов'ян побутує повір'я, що саме лелека приносить дітей, і це досить чітко виражається саме у фразеологізмі *лелека приніс* як відповідь на дитяче запитання «Звідки мене взяли?», що підтверджують дослідження етнолінгвістів і діалектологів [Виноградова 1995; Тищенко 2013 та ін.]. У текстах сучасних говірок української мови зафіксовано: *бу'ли та'к'і /д'іти / шчо с'п'і'вали / 'буз'ку / 'буз'ку / прине'си Ма'рус'ку / і ўсе ка'зали шчо 'буз'ок при'н'іс //* (сміт Золотий Потік Буцацького р-ну Тернопільської обл.); */д'іти / йак ў'хат'і мал'і пи'тайуц'і / де с'і ў'з'ели? / то 'кажут / а'бо ў ка'пуст'і знай'шли / а'бо 'буз'ок при'н'іс ди'тину / шчоб /д'іти не' знали / де с'і /д'іти бе'рут* (с. Заставці Монастириського р-ну Тернопільської обл.); */д'іт'ам ка'зали / шо йа те'бе ў ка'пуст'і най'шла / а'бо те'бе 'буз'ок при'н'іс чи ци'гани загу'били / а'бо Бог з /неба те'бе нам даў* (с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.).

У говірках Західного Поділля спостерігаємо вживання і літературної лексеми *лелека* (але у формах жіночого і чоловічого роду), і діалектної *'бузьок* (*'бузька*) у складі сталих висловів як відповідей на дитяче питання «Звідки мене взяли?», наприклад: *ле'лека при'н'іс кого / ли'лека при'н'іс кого; ле'лека при'несла; при'н'іс 'буз'ок; при'н'іс 'буз'ка*.

На території найретельніше обстежених східнословобожанських і степових говірок Донбасу виявлено паралельне побутування назв *лелека* (*лелек*), *журавель*, *чорногуз* та *аїст*: *лелека приніс з теплих країв; лелека приніс у кошику; прилетів лелека, тебе приніс; лелека навідався; лелека завітав; лелека принесла на поріг дома* (УУ, с. 301–303); *лелек приніс* (УУ, с. 301); *журавель на крилах приніс; журавель приніс* (УУ, с. 208); *чорногуз підкинув* (УУ, с. 527); *аїст приніс; аїст приніс на крилах* (УУ, с. 35).

Про народження дитини евфемістично кажуть у східнословобожанських говірках: *аїст круг почоту зробив* (УУ, с. 35), *аїст прилетів до кого 'хто-небудь народив дитину'* (УУ, с. 35), *журавлика вловили (піймали) 'про народження дитини'* (перев. у розмові з малими дітьми) (УУ, с. 208); у

бойківських: ¹бузьок – лелека: *Приніс, дітки, бузьок вам ци одного братика* (Матіїв, с. 45).

Лексеми та фраземи, пов'язані з вагітністю та народженням дитини, здавна в українській традиційній культурі та звичаєвій обрядовості є табуйованими сферами через перестороги про можливе зурочення, інтимність подій та етикет у спілкуванні. Цілком передбачуваним є творення та вживання евфемістичних фразеологізмів на позначення стану бути вагітною: у східнословобожанських говірках – *журавлика вловили (піймали) 'вагітна'* (УУ, с. 208); *примітити лелеку 'бути вагітною'* (УУ, с. 303), у південноволинських – *напи'сати п'ис'мо 'боц'уну 'завагітніти'* (с. Чернелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.). Навіть побажання добре народити дитину в сучасному спілкуванні висловлюють через евфемізм: *щоб не довелося вам довго аїста ждати!* (УУ, с. 36).

Особливе зацікавлення викликають діалектні тексти обрядової тематики, у яких на різних мовних рівнях виявляється національна специфіка. Звичайно, не минає концепт *лелека* такого звичаю, як весілля, адже українці вважають, якщо наснитися *лелека*, то відбудеться щасливий шлюб, або коли вперше побачити навесні журавля з парою, то це до весілля. На території Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. зафіксовано обрядові фразеологізми *журавля водити, журавля закручувати* 'танцювати на весіллі' [Грица 1996, с. 141].

Окрім народних родинних обрядів, лелеку згадують і в оповідях на сакральну тему, наприклад у подільських говірках Хмельниччини: *с'в'ато 'було та'ке 'сорок св'а'тих / значит' 'буз'ок при'н'ис 'сорок 'палок на с'воє гн'із'до* (сміт Теофіполь Хмельницької обл.).

Унаслідок комунікативного контакту інформанти намагаються не тільки послідовно розказати слухачеві про свої спостереження, а й розтлумачити народний вислів, наприклад в українських говірках Підляшшя: *'бус'ол ли'тит' на те 'саме гнзидиш'ко прили'тає // де 'вродиц':а / там 'хоциц':а // та'к'е* [Аркушин 2007, с. 94].

Особливості структури цього птаха, звичайно, стали основою компаративних сталих висловів, що характеризують зовнішній вигляд людини (зріст, довжину носа чи ніг та ін.): у лемківських говірках – *нус як бо'ц'анув дзь'обок* у кого 'довгоносий' (ФСЛГ, с. 161; Вархол, Івченко, с. 93); *бо'ц'анув брат* 'дуже високий (про людину)' (ФСЛГ, с. 29; Вархол, Івченко, с. 23); у східнословобожанських – *до'ўгон'огий йак журав'ел'* [Леснова 2004, с. 47]; *як журавель* 'дуже високий' (УУ, с. 208).

Схожою до *лелеки* є *чапля* – болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який також живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями (СУМ XI, с. 268), тому очевидним є факт збігу структурно-семантичної моделі «високий + як + назва птаха»: у східнословобожанських – *йак ца'пл'а* [Леснова 2004, с. 47]; у середньополіських – *довгий як чапля* (Доброльожа, с. 95). Зауважимо, що в говірках Житомирщини переважають фраземи з компонентом *чапля*: *бадьориться як чапля* (Доброльожа, с. 68), *гарна як чапля в спідниці* (Доброльожа, с. 82) та ін.

Для висміювання неохайного зовнішнього вигляду людини носії говірок теж можуть послуговуватися фразеологізмами: західнополіський – *бус'ко р'іти нас 'ййау* 'про брудні ноги' (Аркушин, с. 79); волинський – *як у бо'ц'она на хаті* 'у когось неакуратна зачіска, скуйовджене волосся' (Кірілкова, с. 20). Фраземи

на позначення руху, переміщення людини в просторі теж можуть мати у своєму складі компонент-орнітонім: у західноподільських говірках – *сто'йтии йак* ¹буз'ок 'непорушно стояти' (с. Кормильча Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); гуцульських – *поскакати, як бузько* 'переміщатися, підстрибуючи на одній нозі' (ЛЛПЖ, с. 112); західнополіських – *ходить', йак бус'ол ну булоти* 'вештається без мети' (Громик, с. 169), а на Гуцульщині такий фразеологізм *ходить, як бузьок по болоті* побутує зі значенням 'зарозуміла людина' (ГСЛ, с. 87). Характеризує особливість мовленнєвої поведінки людини вислів із середньополіських говірок *проковтнув слово як боцюн жабу* (Добролюба, с. 138).

Прозору мотивацію мають фраземи, утворені за ознакою кольору обличчя людини, яка соромиться. Семантичний ряд таких фразем на позначення психологічного стану людини 'почервоніти від сорому' є найчисленнішим у фразеосемантичній групі «Відчувати сором», і ряд *че'рво'н'іти йак бур'ак / бурак / сто'лови бурак / 'рожка / 'п'івен' / рак* доповнює діалектний фразеологізм із території Середнього та Східного Полісся *покрас'нев, як у 'бусля 'дзюба* ('дзюба – дзьоб) (Лисенко, с. 27).

Семантичний ряд 'прикидатися' характеризується однотипністю будови одиниць та їх стилістичного забарвлення, що пояснюють дещо звуженим семантичним значенням таких фразем. За нашими спостереженнями, фраземи цього ряду найчастіше відбивають особливості негативної поведінки «Прикидатися простакуватою людиною, дурником». Цікаво, що, крім загальновідомих одиниць *грати 'шур'іка / 'шимка / вар'і'ята / 'вар'їета / дур'ного*, новоутворених буковинських *грати окуня / маренича / грека / Галі* (ФПЧ, с. 70), на території Західного Поділля записано вислів *грати 'буз'ка* 'прикидатися дурником' (с. Маків, с. Мала Кужелівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.). Складно визначити мотиваційну базу фразеологізму з центральних бойківських говірок *мати бузька* 'хтось дуже захоплюється ким-, чим-небудь, готовий заради справи пожертвувати чимось' з ілюстрацією у словниковій статті: *Усьо ї вінь від'дав, бо мав 'бузька, а вна ся тим скорис'тала, 'мамо, та й уд'рала* (Матіїв, с. 45).

Отже, матеріали дослідження засвідчують, що концепт *лелека* досить широко побутує в українських віруваннях, повір'ях, звичаях, компаративних фразеологізмах, власне фразеологізмах, народних прислів'ях і приказках, утворює декілька семантичних рядів. Виявлено, що орнітонім *лелека* має чимало діалектних варіантів, а у складі фразеологізмів лише в південно-східному наріччі вживають *лелек, журавель* та *аїст*, у східних говірках північного наріччя – *чорногуз*, у більшості говорів південно-західного наріччя – *бузьок, бузько*, а у волинських – *боцюн*. Окрім численних варіантів загальновідомого фразеологізму *лелека приніс* як відповідь на дитяче запитання «Звідки мене взяли?», спостережено, що стали мовні вислови з досліджуваним компонентом є не тільки у складі текстів про традиційні народні обряди, а й можуть образно характеризувати зовнішній вигляд людини, її поведінку, психологічні стани.

Із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

ЛІТЕРАТУРА

Аркушин, Г. Л. (2007). *Голоси з Підляшшя*. Луцьк, 536 с.

Виноградова, Л. Н. (1995). Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей. [В:] *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья*. Москва, с. 173–187.

Грица, Т. Г. (1996). *Фразеологія Гуляйпільського району Запорізької області*. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 182 с.

Казимир, І. І. (2007). *Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу*. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 19 с.

Леснова, В. В. (2004). *Номінація рис людини в українських східнословобожанських говірках*. Луганськ, 193 с.

Литвиненко, Я. (2014). Типи мотивації орнітономів у східнополіських говірках. [В:] *Українська мова*, № 4 (52), с. 126–144.

Никончук, Н. В. (1972). О народной орнитологической терминологии Полесья и Карпат. [В:] *Карпатская диалектология и ономастика*. Москва, с. 140–162.

Тищенко, Т. М. (2013). Східноподільська обрядова фразеологія для дітей про дітей. [У:] *Славянские народы и их культуры: традиция и современность*. Сб. науч. статей. В. И. Коваль (отв. ред.). Гомель, с. 224–227.

Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. Київ, 494 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин – Аркушин, Г. Л. (2003). *Сказав, як два зв'язав: Народні вислови із Західного Полісся і західної частини Волині*. Люблін-Луцьк, 178 с.

Вархол, Івченко – Вархол, Н. Д. і Івченко, А. І. (1990). *Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини*. Братислава, 160 с.

Войтович – Войтович, В. (2005). *Українська міфологія*. Київ, 664 с.

ГГ – *Гуцульські говірки: короткий словник* (1997). Я. Закревська (ред.). Львів, 232 с.

Громик – Громик, Ю. О. (2002). Фразеологізми поліської говірки села Липно Ківецького району Волинської області. [У:] *Волинь-Житомирщина*. Іст.-філол. зб. з регіональних проблем. Вип. 8. Житомир, с. 152–170.

ГСЛ – *Гуцульські світи*. Лексикон (2013). Наталія Хобзей, Тетяна Ястремська, Оксана Сімович, Ганна Дідик-Меуш. Львів, 668 с.

ГУМ – *Говори української мови*. Збірник текстів (1977). С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипка. Назарова Т. В. (відп. ред.). Київ, 590 с.

Доброльожа – Доброльожа, Г. (2003). *Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*. Житомир, 160 с.

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови* (1989). В 7 тт. Т. 3. О. С. Мельничук (ред.). Київ, 549 с.

Жайворонок – Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ, 703 с.

Кірілкова – Кірілкова, Н. В. (2013). *Словник волинської фразеології*. Острог – Рівне, 192 с.

Лисенко – Лисенко, П. С. (1961). *Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся*. Київ, 72 с.

ЛЛПДЖ – *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (2009). Наталя Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дідик-Меуш. Львів, 672 с.

Матіїв – Матіїв, М. Д. (2013). *Словник говірок центральної Бойківщини*. Київ – Сімферополь, 602 с.

СБГ – *Словник буковинських говірок* (2005). Н. В. Гуйванюк (ред.). Чернівці, 688 с.

СУМ – *Словник української мови* (1980). В 11 тт. Т. 11. І. К. Білодід (ред.). Київ, 699 с.

УУ – Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2013). *Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу*. 6-е вид. Луганськ, 551 с.

ФПЧ – *Фразеологізми та паремії Чернівецьчини*: матеріали до словника (2017). Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 352 с.

ФСЛГ – Ступінська, Г. Ф. і Битківська, Я. В. (2013). *Фразеологічний словник лемківських говірок*. Тернопіль, 464 с.

Подано до редакції 30.09.2018 року

Прийнято до друку 01.11.2018 року